

Володимир ПОГРЕБЕННИК (Київ)

МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ ЯК ПОЛІГІСТОП

Михайло Драгоманов – великий учений і невтомний громадський діяч, справжній світоч українства і всеслов'янства, один із найбільших у нас “апостолів правди і науки” (Сергій Єфремов). Проте і на двадцятому році незалежності України він залишається недостатньо знаним. І це при тому, що Драгоманов – ключова, знакова фігура українського суспільного, наукового і громадсько-культурного життя 60–90-х рр. в XIX ст. обабіч кордону між Росією й Австро-Угорщиною, першорядний учений-полігістор і корифей науки, “перший український лідер нової доби” (Ярослав Дашкевич).

Ідейних впливів Драгоманова зазнали, за словами Януша Радзейовського, всі відлами українського суспільства, від лібералів до комуністів (окрім крайньо правого націоналістичного угруповання). Історичні й політичні думки, виплоди його гострого критичного розуму, що визнавав, але не схилився перед жодними авторитетами, актуальні й у XXI ст. Особливо необхідним сьогодні бачиться інтегративне висвітлення цілісної за всієї різноаспектності постаті мислителя, вивчення його непроминальних думок різного часу та ідеалів у їх розвитку та зміні, повернення в обіг цілої низки маловідомих досі праць, а також листів. Адже листування, наприклад, М. Драгоманова та І. Франка “виходить за рамки особистих стосунків двох великих особистостей. Без аналізу цих документів епохи неможливо досліджувати ні розвиток літературного процесу в Україні останньої чверті XIX ст., ні національний рух того періоду в цілому”, як цілком слушно зазначив Б. Якимович у “Передмові до другого видання” Корпусу листування Івана Франка й Михайла Драгоманова¹.

Таке вивчення й висвітлення, безсумнівно, збагатить осмислення доробку визначного сина України, розширить уявлення про реальні масштаби його багатогранної діяльності, повніше розкриє науково-творчу індивідуальність М. Драгоманова – вчителя істини і борця за свободу думки, сумління та слова, справжнього вченого-енциклопедиста, який залишив тривкі сліди у філософії й педагогіці, в історичній і філологічній (фольклористика, літературознавство, лінгвістика) науках, у педагогіці, українознавстві, політології, соціології, культурології, у журналістиці, видавничій справі, публіцистиці.

Науково-творча спадщина такого калібру вчених-полігісторів (а в Україні XIX – початку XX ст. це також М. Костомаров, П. Куліш, І. Франко, В. Антонович, М. Грушевський, В. Гнатюк, А. Кримський) є одним із потужних духовних

¹ Якимович Б. Передмова до другого видання // Листування Івана Франка та Михайла Драгоманова / Редкол.: І. Вакарчук, Я. Ісаєвич, Б. Якимович та ін. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. – С. 6.

генераторів тієї, за словами Л. Костенко, “гуманітарної аури нації”. За обставин політичної й ментальної роз’єднаності й несвободи батьківщини та зумовлених ними перешкод у науковому і культурному розвитку, праця цих вчених була для України всім: історіографією, філософією, політичною трибуною нації, науковою скрижаллю вільних думки і вислову, принципових переконань. Адже, як писав віршем Іван Франко, Драгоманов розбивав української “невіжості границі, / На світло вивів нас із темноти”. Він прищеплював погляд на українську справу з європейської перспективи, і тому карби його духу, як висловився Франко, ми мали б сьогодні вчувати у кожній сфері життя.

У його “коронній” історичній науці зрілий Драгоманов був тим позитивістом не у строгому кантівському розумінні, і матеріалістом, який глибоко усвідомлював роль економічних і соціальних чинників в житті суспільства, але не поділяв ортодоксії матеріалістичного розуміння історії. Натомість, він підкреслював визначальну роль традиції, культури, національного характеру, вводив усвідомлення українства як повноправної частини європейської і світової цивілізації. Головною ідеєю вченого І. Франко недаремне виставив ідею людського активізму, розкріпачення людського духу та духовної сили маси, що допомагає зрушувати “віз людської цивілізації”.

М. Драгоманов був вищим над партійні інтереси, відданим істині. Глибосутньою думкою й високими ідеалами він охопив цілокупне коло інтересів сучасників. Саме життя заставило його не обмежуватися вивченням давньої й середньовічної культури, релігії й міфології, взагалі історії цивілізації, і змусило зануритися в сучасну проблематику. Вчений досліджував її інструментарієм різних наук, упроваджував нові дослідницькі методології й технології – насамперед компаративістики, міграціонізму. Прищеплював їх не тільки в Україні, а й у незалежній Болгарії, формуючи її молоду національну і наукову еліту.

Проблема адекватного реконструювання наукового набутку М. Драгоманова, цього значного репрезентанта української науки, суспільно-політичної і культурологічної думки, мемуаристики, епістолографії etc., etc. – це, насамперед, проблема наукової об’єктивності, належної повноти й різноаспектності висвітлення цієї творчої особистості без спотворювальних унесень “лівої” чи й “правої” політичних тенденційностей, у широких контекстуальних зв’язках із громадським життям, розвитком науки і культури тощо та з урахуванням векторів і алгоритму еволюційного розвитку персоналії вченого. Щодо цього, то видатному українському вченому не пощастило як за життя, так і після смерті. Головна причина – негачія й голобельна критика В. І. Леніна визначного антицентраліста. Ленінське тавро “націоналістичного міщанина”, викликане Драгоманівським неприйняттям великодержавного централізму та політики російщення, надовго визначило долю спадщини вченого в СРСР. Як відомо, мертволитому самодержавному диктату центру, імперської російської метрополії, М. Драгоманов протиставив ідею асоціації вільних суб’єктів на зразок Швейцарії, пов’язав із громадівським союзом “вільних спілок” відсутність кривди людини й нації, повноту забезпечення гармонійного розвитку окремих індивідуумів, цілих народів і держав.

Тобто виступи М. Драгоманова різного часу показують: ідеалом для нього була не централізована бюрократична держава типу Росії, а громадська, свого роду народний commonwealth, як згодом назвав її англійський філософ Едмунд Берк, що

ставив би за мету *consensus omnium* – національну суспільну злагоду. У результаті ленінського невизнання особи й спадщини вченого в СРСР “Драгоманова краще було не цитувати навіть тоді, коли без цього імені, здавалося би, й історикові, й літературознавцеві, й фольклористові важко було малювати попередні епохи, вивчати українську культуру, досліджувати українську науку”². З іншого боку, над М. Драгомановим тяжіло (й тяжіє досі) неприйняття Д. Донцова плитко потрактованого космополітизму вченого та ігнорування його ідейно-світопоглядкової зміни. Навіть у незалежній Україні дехто прагне проголосити Драгоманова якоїсь чистої води “космополітом”, не враховуючи той факт, що у нього, як слушно зазначав Іван Денисюк, цей “термін багатозначний. Він означає і “європеїзм”, і “компаративізм”, і “не-націоналізм”. При всій контроверсійності своїх поглядів (і таких самих їх оцінок) безридним космополітом Драгоманов не був, а вважав себе просто українцем. Один із його псевдонімів – Українець”³, і це нагадує, що він гаряче любив Україну, її мову, пісні, природу (це й відзначила у спогадах про батька Лідія Драгоманова). Його ж гасло – “Космополітизм у цілях, націоналізм у формах і способах” – вклало у перший із двох ужитих термінів значення всеєвропейськості мислення. Крім того, М. Драгоманов – один із найбільших вільнодумців і речників толерантності до гноблених тиранічною Російською імперією людини й нації. До того ж він, працюючи задля “поступу України” та її визволу від усякої неволі, для свободи й інших, недержавних слов’янських народів, зазнав ще й тяжких випробувань долі.

Так, той, хто всіляко сприяв розвитку вільної думки в Україні обабіч кордонів, сам мусив шукати сприятливіших обставин для праці в Західній Європі, а при тім змусив її пізнати Україну. М. Драгоманов повертав Україну в європейський контекст, сприяв подоланню набутих під московськими царями синдромів хуторянства і менше-вартості. Стрижень його діяльності прекрасно визначив І. Франко: “Це ні більше ні менше як пропаганда саме ідеї національної окремішності України і необхідності, щоб українська інтелігенція служила українському народові саме своєю інтелігентністю, тобто своїм розумом, наукою. Цією однією ідеєю проникнуті всі його праці, видані в Києві, Львові, Відні, Женеві, Флоренції, Парижі, Петербурзі, Москві”⁴.

Хліб вигнання – зачинателя нової плеяди української еміграції – виявився гірким. Зате М. Драгоманов позбувся тоталітарної опресії царату, спромігся у вільних умовах розгорнути багатогранну діяльність. Закордонна “експозитура” Драгоманова і його гуртка, як свого часу справедливо писав М. Грушевський, – витягала українців із манівців провінціалізму й опортунізму на широкі шляхи світового культурного руху та змушувала орієнтуватись на перспективи загального політичного і соціального визволення. На довгий час напрям українського руху пішов по рівнозначних векторах трьох його осередків: київського, львівського і женецького. Тож і в цьому плані місія Драгоманова становила собою, за Грушевським, “епоху в українськiм житті”.

Ще у Полтавській гімназії вільнодумним юнаком Михайло перейнявся гуманними й ліберальними ідеями, зокрема визволенням кріпаків. Місто Величковського і Котляревського благотворно вплинуло на нього й атмосферою

² *Дашкевич Я.* Постаті / Нариси про діячів історії, політики, культури. – Львів, 2006. – С. 289.

³ *Денисюк І.* Речник національної ідеї // Літературна Україна. – 2006. – 3 серп. – С. 7.

⁴ *Франко І.* Галицьке українофільство // *Його жс.* Зібрання творів: У 50 т. – Київ, 1985. – Т. 41. – Кн. 2. – С. 446.

ширення українофільського громадівського руху. Гімназистом Михайло захопився “історієлюбством”, полонився викладами історика О. Строніна й латиніста К. Полевича. У Києві майбутній історик європейського масштабу прилучився до фундаментальних праць О. Конта, Г. Спенсера, П.-Ж. Прудона. Сприяла зростанню молодика й та “академічна воля” європейського типу, яку допустив у Київському університеті Св. Володимира попечитель навчального округу Микола Пирогов.

Студентом М. Драгоманов став у центрі гуртка, який заснував перші в Росії недільні школи для дітей і дорослих. У двох із них він безоплатно викладав історію українською мовою. Навіть у період набуття освіти Драгоманов вирізнявся, за словами Софії Русової, незвичайною незалежністю думки й непохитною переконаністю, що походили від акценту йованості його людської особистості, притаманної досліднику надзвичайної ерудиції та широти політичного і наукового синтезу. Своєрідною клятвою вірності Україні й, водночас, усвідомленням того, наскільки тернистим є шлях служіння народові, стало для М. Драгоманова прощання з останками Шевченка дорогою до Чернечої гори, коли він видюче констатував: кожен, хто йде служити народові, одягає на себе терновий вінець...

Фахові заняття історією та випрацювання перспективних наукових засад узаємозв'язку і процесуальності суспільних явищ призвели до успішного захисту дисертацій із римської історії – першої на право читання лекцій (“Імператор Тиберій”) та другої магістерської (“Питання про історичне значення Римської імперії і К. К. Тацит”). По смерті батька багатообіцяючому лектору довелося заопікуватися братом і сестрою. Журналіст Драгоманов у передовицях і фейлетонах “Санкт-Петербурзьких ведомостей” намагався прояснити питання політичного стану України; розглядав слов'янські справи з демократично-федерального погляду.

Через критику М. Драгоманова стану шкільництва в Україні його опонент князь Ширинський-Шахматов, попечитель навчального відділу, добачив у нього “малоросійський сепаратизм”. Уже ці підозри, а також зближення з гуртком українофілів загрожували принаймні втратою праці. Та “батьківська” увага режиму тільки зміцнила українознавчі інтереси ще молодого доцента. Дослідження ж стародавньої історії, релігії й міфології привели М. Драгоманова до вивчення народних переказів і взагалі словесності українців. Він зріс на визначного фольклориста, разом із В. Антоновичем видавши “Исторические песни малорусского народа” (1874–1875) з науковими коментарями. В свою чергу, студії багатой і прекрасної української народної словесності, за власним визнанням ученого, заставили його міцно полюбити рідний народ, пов'язати його краще майбутнє з поставленням федерально-демократичної справи на всю її ширину.

Три роки перебування за кордоном збагатили його науково у результаті відвідування бібліотек і лекцій, особливо знаменитого Теодора Момзена, що став Нобелівським лауреатом. М. Драгоманов у ту пору писав історичні дослідження, виступив зі сміливими публіцистичними статтями, в яких централізації й русифікації в Росії протиставив демократичний принцип самоуправління країв і національностей. Тож не дарма І. Франко справедливо схарактеризував науковця не як кабінетного вченого, а як найтісніше пов'язаного з реальною дійсністю. Та й сам

Драгоманов, зауваживши, що йому цікавіше творити історію, ніж писати про неї, вповні розкрив свій темперамент діяча.

Добуток продуктивного вченого різногранних інтересів у цей час склали археографічні публікації про античних істориків і правителів, праці на теми ролі жінки в Римській імперії, стосунків церкви й держави, свободу сумління в XVI–XVII ст. тощо, а також педагогічні роздуми про народні школи в Україні та значення української мови, діалектизмів ув освітньому просторі. З-під його пера виходили і статті, що обсягом і ґрунтовністю нагадували деякі сучасні монографії, і популярні “метеликові” розвідки, прозорливі політичні рефлексії й етнографічні капітальні праці про українську народну усну словесність.

Перебування М. Драгоманова у Відні та контакти з галицькими українцями породили до життя його план розширити в Галичині “український напрямок”, повернути молодь до українства, поглибити національну свідомість. Відкриті листи публіциста до редакції газети “Друг” зміцнили в галицькій молоді українську народолюбну душу, виховали діяльне радикальне покоління “драгоманівців” на чолі з І. Франком і М. Павликом. Як писав про свого “правдивого учителя” І. Франко, М. Драгоманов виводив молодих галичан, “...малоосвітих, виростили у рабських традиціях нашого глухого кута”, на кращі, ясніші шляхи європейської цивілізації.

Повернувшись до Києва, М. Драгоманов у першій половині 1870-х рр. у лекціях “нагискав” на порівняльний метод. Виклади й статті виявили енциклопедизм ученого, що, своєю чергою, збагатив його дослідження – наприклад, працю “Байка Богдана Хмельницького”, “Отголосок рыцарской поэзии в малорусских народных песнях” та інші. Проте в Російській імперії почались урядово-адміністративні заморозки, переслідування культурницької роботи, у якій добачався “малороссийский сепаратизм”. Жертвами впали наукові інституції (“Південно-західний відділ Російського Імператорського географічного товариства”), помітніші науковці, втім неукраїнці. М. Драгоманову було заборонено знайомити студентів навіть із первісною культурою, а потім фактично прогнали з роботи. Так відомий учений не добровільним емігрантом, а політичним вигнанцем, якому в Росії загрожувало заслання, мусив назавжди покинути рідну землю. Як писав один із його опонентів, а потім прихильників Б. Грінченко, Драгоманов сам зробив себе вигнанцем задля того, щоб не стали вигнанцями з його рідної землі воля, правда, світло.

Наукову діяльність та доробок М. Драгоманова, на нашу думку, варто періодизувати на три етапи: 1) перший період, що його складають праці М. Драгоманова 1865–1876 рр. Це “київська пора” – до вигнання, коли він дав чимало хосенного, насамперед у царині історії, навіть у режимній облозі, під опресією вільної думки царатом; 2) другий період – від 1876 р. до кінця 80-х (“жєневська пора”), коли вчений уповні скористався можливістю вільної наукової, політичної та публіцистичної творчості, а також просвітницької діяльності, відчутно поглибив свою дослідницьку порівняльну методу тощо; 3) третій період – від 1889 р. і до смерті влітку 1895 р. (“софійська пора”), коли М. Драгоманов багато в чому переглянув свої історичні концепти-константи, збагативши українську суспільно-громадську й наукову думку універсальними ідеями та історіософськими прозріннями.

Духовний продовжувач змагань кирило-мефодіївців і глибоко принциповий учений-нонконформіст, велетень праці й творець самобутньої політичної доктрини,

засновник нового покоління української еміграції й натхненник радикальної партії в Галичині, М. Драгоманов став ідейним лідером нової доби, вийшов на прю з великодержавним московським і польським (у Галичині) шовінізмом, насильницьким онімечуванням, із російським реакційним панславізмом, протиставивши йому загальноукраїнське слов'янофільство.

Поселившись 1876 р. у Женеві, де, відповідно до справедливої констатації Б. Якимовича, “не існувало поняття будь-яких обмежень друкованого слова”⁵, М. Драгоманов заснував вільну українську друкарню і заходився навколо видання “Громади”. Важко переоцінити її значення – не дарма історик І. Лисяк-Рудницький визнав “Переднє слово до “Громади” Драгоманова за першу українську політичну програму, перелом у розвитку новітньої української політичної думки. М. Драгоманов став також публікатором української літератури, забороненої Емським указом у Росії, фольклористичних студій та популярних брошур українською мовою. За підрахунком М. Тимошика, друкарня в Женеві випустила 112 книжок, із яких близько сорока – українською мовою. Вони стали цінним подарунком, ідейним капіталом будівничих української держави.

Як історик М. Драгоманов сигналізував у Європі про царські проскрипції української культури і літератури, як політик – протидіяв драконівським заборонам продуманою системою женевських видавничих акцій; виступав проти кволого наддніпрянського українофільства, галицького москвофільства і закарпатського мадяронства, проти “обрусення” й “обпрусення” частин Польщі та турецького гніту балканських слов'ян. Він багато зробив для об'єднання Галичини й Закарпаття з Україною, навіть перемістив, як пишуть сучасні історики, центр східнослов'янського політичного руху – того майбутнього, що мав виникнути – в Україну.

У західних виданнях учений публікував статті про Україну, знайомлячи світ із забутою країною в центрі Європи та – головне – доводячи її соборність. Він доказово розглядав понад двохсотлітнє існування України під Московським царством як “пропащий час”, оскільки “царська самоволя заїла вольності українські”. Голосом протесту проти нищення національної культури деспотичним самодержавством прозвучала доповідь М. Драгоманова на Літературному конгресі в Парижі (1878) “Література українська, проскрибована [заборонена – В. П.] російським урядом”. Її було видано по-французьки, а потім у розширеному вигляді й по-італійськи. Одно слово, у Швейцарії М. Драгоманов створив осередок політичної еміграції, який, за визнанням І. Франка, перетворився коли не на центр українського руху, то української думки впродовж цілих двадцятьох літ. Небезпечний для авторитарних режимів, Драгоманов усе більше ставав в опозицію не лише до режиму, а й до російських революціонерів – через їх великоросійський централізм, антикультурні тенденції, піднесення терору до рангу принципу революційної боротьби.

Запрошений до редагування емігрантського часопису “Вольное слово”, М. Драгоманов зробив її органом агітації на користь ідей політичної волі з земським самоуправлінням. А його теза федеративного устрою Росії виявилася настільки революційною в той час, що зумовила несприйняття з боку російських марксистів. Важливими також були виступи М. Драгоманова у першій половині 1870-х рр. друком із цілою серією дописів у часописі “Вестник Европы” на краєзнавчо-

⁵ Якимович Б. Іван Франко – видавець: книгознавчі та джерелознавчі аспекти. – Львів, 2006. – С. 67.

культурологічні та політичні теми – новокельтського і провансальського руху у Франції, становища поляків і євреїв в Наддніпрянській Україні та українців у Східній Галичині, суспільно-політичних і літературних рухів останніх, народних говорів і необхідності місцевого елемента у викладанні в “підросійській” Україні, проблем правопису та здобутків найновішої української літератури.

Розвідки ці вражають читача ще й сьогодні масою охопленого й осмисленого матеріалу зі сфер історичної, політичної, культурної тощо дійсності, широтою аргументації, енциклопедичністю і багатющою джерельністю, гострою полемічністю та безкомпромісною твердістю, прогностичною далекозорістю вченого й публіциста.

Таких “статей”, як “Восточная политика Германии и обрусение”, сьогодні не знайдеш не лише в Україні. Бо ж змінився – змалів – “формат” публіцистичних матеріалів, практично відсутні такого масштабу публіцисти-поліістори, знизилася роль виступів друком як креслеників розвитку цілих суспільних рухів. А головний висновок Драгоманова з цієї статті-монографії цілком придатний і для сьогоднішнього політичного узусу Росії чи й України: єдино правильною політикою держави вчений бачив піклування про матеріальний і моральний розвиток населення центру й окраїн.

У глуху для Росії пору М. Драгоманов виступив із проектом “Вольный Союз – Вільна Співка”, високо поцінований знаменитим професором М. Вебером, – першою конституційною демократичною програмою в країні. Серед здійснених видавничих проєктів тієї пори слід хоча б назвати “Політичні пісні українського народу” та повний “Кобзар”, численні наукові дослідження – наприклад, студії на тему впливу західних протестантських ідей на релігійну поезію українського народу, дослідження болгарських богомільських легенд (переклала їх донька Лідія).

Як історик Драгоманов учив бачити поза царями і війнами маси народні, їх “тиху і невтихаючу працю”, першим досліджував стосунки держави й церкви (“Боротьба за духовну владу й свободу сумління в XVI–XVII столітті”) й багато інших проблем. Узагалі його праці виявляють сталу для різних десятиліть його наукової діяльності особливість наукового світогляду вченого, що “не признає на світі нічого постійного, стоячого (статичного), а, бачить тільки перемену (еволюцію), рух (динаміку)”⁶. Розвідки мислителя виявили також методологічний принцип поліісторика інтегрувати свідчення суміжних наук про різногранний предмет, бачити в ньому окреме й загальне, індивідуальне й суспільне, національне й загальнолюдське в єдиному конкретно-історичному процесі.

Науково-творча парадигма М. Драгоманова ґрунтувалася на реконструкції подій давнішої чи новішої історії незалежно від поглядів і концепцій попередників (коли вони у чомусь виявлялися незбіжними з істиною, як її бачив учений), на підходах, не заангажованих нічим, окрім історичної істинності. Він писав, за власним зізнанням, на основі фактичних спостережень та без ніяких “предвзятих ідей”. Водночас, принцип історизму, взятий на озброєння, диктував ученому необхідність вміти поглянути на світ ширше, ніж “сьогоднішні форми життя”. Речник суспільного прогресу, М. Драгоманов уважав його наріжним каменем національно- й соціально-визвольного руху широких народних мас.

⁶ Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу // Його ж. Вибрані праці: У 3 т., 4 кн. – Київ, 2007. – Т. 1 – Кн. 2. Історія, публіцистика, політологія. – С. 193.

Об'єктивізм (“буржуазний” у радянській риторичній системі координат) Драгоманова-історика не означав приховування його світоглядних і політичних симпатій, як і антипатій, спрямованих щодо сил реакції у Росії, – всіх отих “турків внутрішніх”, бюрократів, реакціонерів-клерикалів, офіційних “ура-патріотів”, безпринципних угодовців-політиків і всіляких самодурів. Історик був могутнім полемістом, критиком обскурантизму, речником ідей політичної волі з земським самоуправлінням і вирішення всім населенням місцевих справ. М. Драгоманов виступав за звільнення селян і добробут широких верств людності, свободу друку, взагалі за владу не темряви, а світла у Росії, виховував повагу до “священних”, за його означенням, прав особи.

Історик передовсім і в фольклористичній науці, чулий до хвилювань і страждань народної душі, М. Драгоманов досліджував твори народного духа як вияв гідного минулого народу, що змагався за державну волю, відкривав сліди давніх культурних зв'язків слов'ян із іншими народами на широкому євразійському тлі. До того ж робив це так, що деякі чужоземні вчені вивчали українську мову, щоб читати в оригіналі народну, насамперед українську, словесність і праці про неї М. Драгоманова. Як історик педагогіки, він присвятив значну кількість статей (“Народні школи”, “Земство і місцевий елемент в народній освіті”, “Про школи на Україні”, “Про педагогічне значення української мови”) шкільництву в Україні, потребі відродження національної школи на засадах утвердження народної педагогіки, родинного виховання й пріоритету української мови в навчально-виховному процесі. Працював задля того, щоби сільський учитель не був соціальним аутсайдером у Росії, не жив в облозі режиму “як заєць серед вовків”. Як полігістор М. Драгоманов був вимогливий іноді максимально, не завше навіть справедливий, але й цим він встановлював норму відвертої щирості думки в суспільних і особистих взаєминах. А як громадянин він завше боровся проти всякого роз'єднання, яке вносять “між людей неволя, нецтво й сліпе самолюбство”, повсякчас підкреслював: кожний, хто залишив Україну, кожна копійка, витрачена не на українську справу, кожне слово, сказане не українською мовою, – є безповоротним марнуванням капіталу українського народу.

Політолог М. Драгоманов сильний історизмом свого мислення, його інтердисциплінарним характером, вірністю ідеям віротерпимості, розширення громадського самоврядування й розбудови народної освіти. Вчений завше з'ясовував історичне коріння проблеми (“Євреї и поляки в Юго-Западном крае” й ін.), вступав ув обгрунтовану полеміку з тенденційністю виступів тогочасних масмедіа – непослідовних у польському питанні німецьких ліберальних органів друку чи й провідників системи обрусіння консервативних “Московских ведомостей” і “Голосу”, репрезентованого газетою “День” московського слов'янофільства, а в дійсності великодержавно-шовіністичного панславізму.

Варто пам'ятати, що політолог Драгоманов обстоював неможливість і тако-го перекрою кордонів Європи, що запускав би механізм знищення націй. Чимало його політичних рецептів придатні сьогодні для творення української політичної нації чи й стратегії на майбутнє української держави. Мислитель слушно пропонував владі визначати характер національності певних територій за більшістю їх сільського населення, – і це вело тоді до визнання українськими Кубані, частини

Слобожанщини, Берестейщини, Холмщини й Підляшшя, всіх Клинів, деяких земель сучасних Румунії, Придністров'я.

Драгоманов-полеміст розкривав помилки філософів і “юдофобів”, неслухняність думок про літературний “сепаратизм” товариства “Просвіта” (розвідка “Литературное движение в Галиции”); показував вибірковість польського козакофільства; не сприймав спроб австрійської бюрократії боротися проти розвою світської літератури в Галичині на народній основі (“Русские в Галиции”); послідовно виступав проти провінційності, національного й гурткового “узколюбия”, проти клерикалізму, відсталого “святоюрства” “старих”, себто рутенства галицьких “москвофілів” (“Литературно-общественные партии в Галиции”), проти політичної “еквілібристики” народовських “новоерівців” – і це при тому, що М. Драгоманов, водночас, віддавав належне “безкорисливій відданості” народовців інтересам українства. Врешті, він вітав і пропагував добрі авспіції, які знаменувала в галицькому суспільному русі діяльність радикальної партії (“Новые движения среди русских галичан”) тощо.

Драгоманов-полігістор залюбки культивував своєрідний тип студії-публікації, долучав до своїх статей справжні документи часу. Мова, скажімо, про прекрасне зізнання В. Антоновича щодо причин реукраїнізації таких, як він, представників колись полонізованої шляхти, або про інший наведений в авторському тексті знаковий виступ представника української Східної Галичини о. С. Качали на Слов'янському з'їзді у Празі в рік “Весни народів”. Науковому метатексту М. Драгоманова властиві активність розлогих приміток-покликів – “другого тексту”, який посилює перший або відбрунковується від нього самостійною лінією, розгалужена аргументованість, предметність і “живість” викладу, збагачення його колоритними народними фразеологізмами чи й гумористично-іронічним дотепним висловом.

М. Драгоманов працював для рідного народу, в ім'я розвитку його культури і дружніх взаємин із народами-сусідами. Був “представником усього поступового українського життя в культурному світі” (М. Грушевський), в еміграції амбасадором України у вільному світі, єдиним, хто тоді подавав голос протесту проти самодержавних репресій української культури. Переїхавши до Софії по вичерпанню матеріальних ресурсів, Драгоманов-патріот України в останні роки життя, працюючи у першій вищій школі нової незалежної Болгарії, особливо багато зробив для виховання народолюбної і патріотичної болгарської молоді. Підготував і майбутніх корифеїв болгарської етнології й компаративістики – Івана Шишманова, Михайла Арнаудова. В останні роки дослідив слов'янські версії сюжетів про царя Едипа і Костянтина Великого, сотворення світу, народні євангельські апокрифи, довівши до досконалості свій порівняльно-історичний типологічний науковий метод; розбудував наукову україністику в Софійському університеті, що зараз носить ім'я Св. Климента Охридського.

Драгоманов-реаліст, тверезо оцінюючи можливості змін у Росії за царів і конфронтативність стосунків асиміляційної метрополії (імперського центру) й асимільованих імперією провінційних країв, не покладав великої надії на можливість упровадження в життя у близькій перспективі ідеї національної самостійності України. За це його згодом критикував І. Франко, – мовляв, глибока віра вчителя в західноєвропейські ідеали соціальної рівності й політичної свободи заступила в його очах той самостійницький ідеал, що не тільки вміщує в собі оба попередні,

але один тільки може дати їм “поле до певного розвою”. Та все ж М. Драгоманов увійшов в історію політичної й суспільної думки всієї Росії й слов’янського світу як людина, яка випередила свій час; новатор-синергетик, він став предтечею ідеї громадянського суспільства, творцем культу праці на користь України.

В останній період діяльності М. Драгоманов вважав марксизм уже несучасною течією політичної діяльності. А західноєвропейських комуністів кликав “думати своєю головою”. Більше того, він поступово еволюціонував до індепендентизму й суверенізації України, визнання ідеї української незалежності (висловив думку про необхідність побудови суверенної української держави ще у виданій 1881 р. у Женеві праці “Нові українські пісні про громадські справи”), сприйняв також національну ідею. В тому числі як культурну – ту, що дозволяє досягти самоідентифікації, а з нею просвіти, розвою й свободи, щоби звільнити нашу “рідну ниву” від усього на ній “мертвого і гнилого”.

Так, у названій вище праці М. Драгоманов висловив гіркий жаль: через чужі держави й школи наші освічені люди перестали бути українцями й стали поляками, “венгерцями, москалями, волохами” (румунами) тощо. Таке зречення всього свого, твердо вірив він, – зовсім не на користь космополітичного вселюдства, а тільки на благо чужих держав, це справжня хвороба – “боліть і навіть дурниця”. Тим-то першочерговим завданням для освічених людей він визнав крайню потребу думати, говорити й писати рідною мовою, працювати на свій народ та поривати його на змагання за встановлення на власній землі “вільних державних, громадських й господарських порядків й вільної наукової освіти”. Такі вболівання за Україну та рідний народ “і сьогодні пропікають свідомість актуальними оцінками стану співпраці інтелігенції з народом та особливо гострою на сучасному етапі проблемою “влада і народ”⁷.

На основі глибокого усвідомлення стану речей (що є, за його словами, головною передумовою виходу з нього) М. Драгоманов прищеплював своїм читачам високі ідеали національної волі всіх народів імперії, демократії й людської рівності. Їх він протиставляв імперському централізмові російського самодержавства, його маніакальному страху перед польською, австрійською й “мазепинською” інтригами й на цій підставі планово веденого режимом “уничтоження целой народности репрессалиями”. А у подіях на Балканах його насторожував російський панславізм – вияв державного й урядового експансіонізму. Перше ніж рушати визволити болгарських “братушек”, був він переконаний, слід спочатку визволити власний народ.

Еволюційний розвиток М. Драгоманова наприкінці 80-х – на початку 90-х років XIX ст. привів його до остаточного розчарування перед смертю в російській демократії і так званому соціалізмі. Як писав він у листі від 29 вересня 1894 р. до І. Франка, відтоді почав вважати себе на українському ґрунті європейським лібералом і соціалістом на зразок радикалів і соціалістів англійських, тобто фактично став речником соціал-демократизму із “широлюдським обличчям”, тобто громадського, а не державного, який би пригноблював волю особистості. Осмислюючи традиційні закиди на карб Драгоманову, можна погодитись: так, можливо, в 70-х і 80-х рр. він більшою мірою зосереджувався на соціальній, а не національній проблематиці, якою

⁷ Дмитренко М. Українська фольклористика другої половини XIX століття: школи, постаті, проблеми. – Київ, 2004. – С. 241–242.

інколи жертвував задля загальнолюдських абстрактних космополітичних ідей. Проте при цьому слід повсякчас мати на увазі: в суспільно-політичних обставинах України XIX ст. соціальні й національні чинники тісно поєднувалися, соціальні змагання українського народу переходили в національні.

Якщо в 1880-х рр. М. Драгоманов, назагал беручи, нехтував українським національним питанням (окрім розвідки “Історична Польща і великоросійська демократія” 1882 р., де він писав про націоналістів як про тих, що відбиваються від “обезнароднюючого чавлення” чужої бюрократичної держави), то автокоректив щодо цього принесли 1890-ті рр. Дійсно, громадівство М. Драгоманова слід визнати утопічним, та він усе-таки природно еволюціонував до реальніших гасел народної демократії, заснованої на ширенні національної самосвідомості народу. Одно слово, науково об’єктивне відтворення історичних концептів ученого вимагає, відповідно до його власних теоретико-методологічних засад, значної уваги до еволюції поглядів та характеру функціонування і переартикулювання ключових ідей у його працях різного часу.

Зокрема, у заключному третьому періоді в історичних працях і політико-публіцистичних виступах ученого сформувалися й стали предметом жвавого обговорення у Росії та в еміграції такі важливі висновки й імперативи: віра у висхідний розвиток демократизму в Європі; припущення можливості зворотного руху історії; визнання зростаючої ролі громадської думки в житті кожної країни; певність у тому, що опору для патріотичної діяльності слід шукати “під ногами” – в рідному краї; принципове заперечення “динамітно-анархічної епідемії” терору (це не що інше, як провидча осторога перед державним тероризмом усіляких “червоних”, від радянців аж до кхмерів, у XX ст.). Особливо актуальними в сучасній Україні є драгоманівські проповіді етизму в політичній боротьбі (гасло “Чисте діло чистих рук потребує!”), заперечення обдурювання громадськості країни неправдивими заявами в перебігу політичного протистояння.

“Політик, що розпочав свою діяльність від конструювання питомо української (бо Україну поставив у центрі своєї споруди утопічної системи анархізму – громадівства), кінчав життя як цілком не утопійний, а реальний і реалістичний радикальний національний демократ”⁸. Громадівство в М. Драгоманова з часом позбулося центрального стрижня – ідеї зв’язку самоврядних громад і територій у Росії й Австро-Угорщини з цими державами. В його полемічні “Листи на Наддніпрянську Україну” (1893) – відповідь на “Листи з Наддніпрянської України” д. Вартового (Б. Грінченка) та інші розвідки вагомо входять, що є симптоматичним, нериторичні поняття “політично-національний автономізм” як перша стадія суверенізації України, “свідома національна незалежність” у парі з просвітою.

Дуже високо ставив “пізній” Драгоманов-історіософ почуття національної солідарності, що “виробляється дуже важким процесом”, і цю його мудру прозорливість підтвердила новітня історія України. Підмурівком цього почуття у громадських справах учений виставив у “Листах на Наддніпрянську Україну” всенародне змагання до національної незалежності. Задля цього необхідно, як писав М. Драгоманов у статті “Всезагальне голосування й русини в Австрії” (1894), опертися на свій народ, пробудивши в ньому політичну і соціальну

⁸ Дашкевич Я. Постаті... – С. 294.

самосвідомість. А щоб це почуття “стало будуючим фактором у народному життю, треба, щоб і воно осложнилось свідомістю певних матеріальних і моральних інтересів”. Проте “навіть свідомо національна незалежність без певної просвіти не дасть ні лібералізму, ні демократії”⁹.

Осмилення минулого рідного краю зміцнило його усвідомлення важливості ідей еволюційного радикалізму, “котрі одні можуть відповідати інтересам нашої плебейської нації і котрі лишень новіша європейська форма всього живого, що думалось і робилось на Україні з XVI ст.: в повстаннях народних, в Запоріжжі, в обществі “Соединенных славян”, в Шевченку і братстві Кириловським, в більш образованих кружках хлопоманів і українофілів 1860-70-х рр. і т. д.”¹⁰. Тож він визнавав внесок різних генерацій української інтелігенції, в одному з листів до Лесі Українки зазначивши, що не зневірюється в українцях, надто в молодих, та й про старих зовсім не так уже зле думає: вони ж бо таки роблять своє “діло, – тільки що вже занадто багато плачуть”.

На Галичину та радикальну партію з її “симпатичним націоналізмом” М. Драгоманов покладав особливі надії щодо втілення в життя історичних національно-демократичних тенденцій та здобутків “нашого національно-демократичного поступового руху”. Тільки тоді, коли “ми покажемо свою силу хоч на частині своєї землі, зверне на нас увагу і Європа”, що, власне, й сталося в добу Помаранчевої революції. Крім того, українцям слід позбутися надії, що “вони можуть чогось досягнути без політичної й культурної праці”¹¹. Нарешті, на схилі життя М. Драгоманов по-історіософськи мудро передбачив послаблення самодержавства у результаті політичних катаклізмів (як російсько-японська війна, революція 1905 р.) та доленосні зміни після них (як-от переміни Першої світової війни для Росії у Лютневу революцію). Тож мислитель відійшов із життя, залишивши Україні свою найдорожчу заповідь – тестамент політичної волі.

У XXI ст. ідеї М. Драгоманова щодо української справи – присвячені народно-національній єдності України, соборності її частин, демократичним перетворенням і децентралізації, адміністративній автономії і громадському самоуправлінню, зростанню громадських порядків і “розуму людського”, культурницьким реформам, – починають осмислюватися по-новому, входити у контекст сьогодення. І це не дивно, адже належать вони до числа самобутніх концепцій суспільної еволюції, конструктивних ідей державного будівництва й суверенізації України. Так, як консолідуючий її заповіт звучать слова М. Драгоманова про настання єдності галичан із східняками “малоросами” в результаті “долговременной жизни” разом.

Серед інших коштовних універсалій Драгоманівської мислі Ярослава Хортяні у статті *ad memorem* “В пам’ять М. Драгоманова” вилонила такі політичні його заповіді: 1) Без політичної освіти й національної свідомості не може бути держави. 2) Без високої моральності партій, рухів, товариств не існуватиме державність на демократичних засадах. 3) Фальшиві програми й обіцянки погублять найбагроднішу справу побудови демократичного суспільства. 4) Кожна нація повинна будувати державність вперш за все своїми силами.

⁹ Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. – Київ, 1970. – Т. 1. – С. 442.

¹⁰ Там само. – Т. 2. – С. 441.

¹¹ Там само. – Т. 1. – С. 440.

- 5) Національне мислення повинне бути невідривним від загальноєвропейського.
6) Культурна спадщина того чи іншого народу відіграє важливу роль в розвитку загальноісторичного процесу¹².

Тож Михайло Драгоманов-полігістор і етнопедагог повертав народ і культуру до історичних коренів і батьківських традицій, національних ідентичності й ментальності та одночасно вводив українців у лоно європейської цивілізації (“Стоячи на рідному ґрунті, треба держати голову в Європі”). Залишається вірити у те, що інтеграція М. Драгоманова у “загальний канон національної пам’яті” (Григорій Грабович) стане на цей раз неперервною, що драгоманознавство буде відновлене на наукових засадах й ознаменується появою сучасних значних праць, які дадуть змогу осмислити велич небуденної і водночас “суперечливої фігури, яка внесла в українське суспільне життя кінця минулого століття стільки бурхливої пристрасті і творчого ферменту, що після Драгоманова український народ врешті почав виходити на шлях розвитку модерної нації”¹³.

¹² Громада (Просвітянський листок, Угорщина). – 1995, листопад. – С. 2.

¹³ *Дашкевич Я.* Постаті... – С. 293.